

WITOLD STANKOWSKI

ORCID: 0000-0001-9242-5644

Uniwersytet Jagielloński

witold.stankowski@uj.edu.pl

Postępowania karne przed wyższymi sądami krajowymi (Oberlandesgericht) w III Rzeszy

Słowa kluczowe: druga wojna światowa, Wyższy Sąd Krajowy, postępowanie karne, zdrada stanu, zdrada kraju.

CRIMINAL PROCEEDINGS BEFORE HIGHER REGIONAL COURTS (OBERLANDESGERICHT) IN THE THIRD REICH

Abstract

This article presents the issue of criminal proceedings before the Higher Regional Courts of the Third Reich. The institution had its own tradition, as it had already existed prior to Hitler's rise to power. By virtue of its powers and its territorial scope — the territory of the federal state, during the war the occupied district (*Reichsgau*) or the province (*Provinz*) — it was within the range of influence of National Socialist ideology and the totalitarian state. In the initial years of the Third Reich, and especially during the Second World War, the legal system was in constant flux. The author begins with an analysis of case law in which Poles were charged and convicted by the Higher National Court in the given district or province under occupation. Judgments against representatives of other nationalities were also analyzed on a comparative basis. The accusations, trial and sentences submitted by the prosecutor's office are an obvious example of the lawlessness in the legal system of the Third Reich.

The timespan of the article is 1933–1945, with special emphasis on the period of the Second World War. In the years leading to the war and during its course, the activities and functioning of the prosecutor's office and the courts were carried out in accordance with the interests of the Third Reich. The rule of law was effectively abolished at that time. The article is based primarily on materials found in Polish and German archives. Case law of the People's Tribunal was also put under scrutiny. The surviving file material on the activities of the higher national courts is not complete. The establishment of the People's Tribunal was an illegal act, carried out in violation of the provisions of the Basic Law, the Constitution then in force. Similarly, the Third Reich subordinated to itself the judiciary, the highest national courts, whose decisions concerning crimes against the

state system and its security are proof of an intent to violate the law. Trial proceedings, judgments of the higher national courts against Poles or people of other nationalities accused of crimes that endangered the security of the state, such as high treason or treason against their country, were unlawful. The lack of available trial files on the activities of the higher national courts makes it impossible to make a quantitative assessment or approximate the phenomenon of politically motivated trials. Alongside the institutional reconstruction of the judiciary in the Third Reich, changes were made to the Criminal Code and the Code of Criminal Procedure. Under the guise of protecting the state, the national community, the law became repressive and finally sanctioned lawlessness.

Keywords: Second World War, Higher Regional Court, criminal proceedings, high treason, national betrayal.

Stan badań, przegląd literatury i źródeł

Celem artykułu jest przedstawienie zagadnienia postępowania karnego przed wyższymi sądami krajowymi w III Rzeszy. Nie była to instytucja nowa. Wyższy Sąd Krajowy (*Oberlandesgericht*) miał swoją tradycję. Istniał już wcześniej, zanim powstała tak zwana Republika Weimarska i Adolf Hitler doszedł do władzy. Z racji swoich uprawnień i zasięgu terytorialnego (obszar kraju związkowego, podczas wojny — okupacyjnego okręgu Rzeszy — *Reichsgau* — czy też prowincji — *Provinz*) znalazł się w zasięgu oddziaływania ideologii narodowosocjalistycznej i totalitarnego państwa. System prawny od początku istnienia III Rzeszy, a zwłaszcza podczas drugiej wojny światowej podlegał ciągłym zmianom. Jego nadrzędnym celem było zerwanie z naczelną zasadą prawa karnego: *nullum crimen, nulla poena sine lege* i odejście od myśli czasów oświecenia, kiedy postulowano stworzenie takiego prawa karnego, które zapewniałoby ochronę obywatelom przed samowolą organów państwa.

Przedmiotem badań autora jest działalność wybranych wyższych sądów krajowych. Analizie, egzegezie i krytyce poddano materiał z postępowania prokuratorskiego, a przede wszystkim sądowego. Badaniom poddano przede wszystkim to orzecznictwo, w którym oskarżeniem objęto Polaków skazanych następnie przez Wyższy Sąd Krajowy w danym okręgu okupacyjnym czy też danej prowincji. Sądy te skazywały także przedstawicieli innych narodowości. Przygotowane przez prokuraturę oskarżenia, proces oraz wyroki są ewidentnymi przykładami bezprawia w systemie prawnym III Rzeszy. Zakres czasowy artykułu obejmuje lata 1933–1945 ze szczególnym uwzględnieniem okresu drugiej wojny światowej. Cezurą początkową w naszych rozważaniach jest rok 1933. W tym roku narodowi socjaliści wraz ze swym przywódcą Adolfem Hitlerem przystąpili do przebudowy wymiaru sprawiedliwości i podporządkowania go interesowi niemieckiej wspólnoty narodowej (*Volksgemeinschaft*). W okresie przed wojną i podczas drugiej wojny światowej działania i funkcjonowanie prokuratury oraz sądów odbywają

się zgodnie z interesem III Rzeszy. Są to lata, w których następuje likwidacja państwa prawnego. Cezurą końcową jest rok 1945, koniec drugiej wojny światowej. W okresie istnienia III Rzeszy niezależne sądownictwo stało się sądownictwem podporządkowanym ideologii państwa narodowosocjalistycznego.

Podstawą źródłową przedstawionego artykułu są materiały archiwalne znajdujące się w archiwach polskich i niemieckich. Archiwalia krajowe to zespoły akt wytworzone przez sądownictwo III Rzeszy, przede wszystkim podczas drugiej wojny światowej. W szczególności jest to orzecznictwo wyższych sądów krajowych. W wyniku działań wojennych pod koniec wojny dokumentacja aktowa była wywożona w inne miejsca. Często jednak nie docierała do miejsc przeznaczenia bądź była niszczona po drodze w wyniku szybkich działań ofensywnych Sowieci. Zniszczenia dokonywali sami Niemcy, gdy dalszy transport akt nie był możliwy. Stąd często akta sądowe w ogóle się nie zachowały lub przetrwały tylko ich część.

Podobnie III Rzesza podporządkowała sobie sądownictwo powszechne — wyższe sądy krajowe, których orzecznictwo dotyczące przestępstw godzących w ustrój państwa i jego bezpieczeństwo jest dowodem na złamanie prawa. Postępowanie procesowe i wyroki wyższych sądów krajowych wobec Polaków czy też osób innych narodowości oskarżonych o przestępstwa i zbrodnie zagrażające bezpieczeństwu państwa, jak zdrada główna czy zdrada kraju, były bezprawne. Brak dostępnych akt procesowych dotyczących działalności wyższych sądów krajowych nie pozwala na ilościowe oszacowanie skali oraz przybliżenie zjawiska procesów o charakterze politycznym. Do takowych niewątpliwie należały te z nich, które dotyczyły przygotowania zdrady stanu (*Vorbereitung zum Hochverrat*), zdrady kraju (*Landesverrat*), osłabienia, rozkładu sił obronnych państwa (*Wehrkraftzersetzung*). Obok instytucjonalnej przebudowy wymiaru sprawiedliwości w III Rzeszy następowały zmiany w przepisach kodeksu karnego i kodeksu postępowania karnego. Pod pozorem ochrony państwa i wspólnoty narodowej prawo stawało się represyjne, aby wreszcie sankcjonować bezprawie. Pod określeniem przestępstwa zdrady stanu, przygotowywania do zdrady stanu, zdrady kraju, rozkładu i osłabienia sił obronnych III Rzeszy dokonywała się niespotykana ingerencja państwa w wymiar sprawiedliwości w celu ochrony państwa, partii, munduru partyjnego. Dowodem tego były surowe kary pozbawienia wolności, jak również wyroki śmierci wobec przeciwników całego systemu politycznego niemieckiego państwa.

Zagadnienie działalności wyższych sądów krajowych w III Rzeszy należy do stosunkowo mało znanych w dziedzinie nauk społecznych, w dyscyplinach politologii i prawa. Więcej informacji na temat funkcjonowania tego rodzaju sądów znajdujemy w badaniach historycznych. Wynika to z faktu, że zjawiska zachodzące w III Rzeszy podczas drugiej wojny światowej wymagały badań na polu historii wykorzystujących metodę historyczną, aby dokonać analizy i syntezy tego, co się wydarzyło. Efektem tych działań jest wiele opracowań historycznych, dzięki któ-

rym poznaliśmy funkcjonowanie systemu politycznego państwa Adolfa Hitlera¹, opartego na agresji, podboju innych państw, prześladowaniu podbitych narodów poprzez politykę wynaradawiania, wysiedleń, eksterminacji bezpośredniej i pośredniej oraz zagładę społeczności, między innymi Żydów (Holokaust), Romów, Polaków. Stąd badania historyczne nad Trzecią Rzeszą i drugą wojną światową przesłoniły w pewnej mierze potrzebę dogłębnej analizy tego, co się stało w tym okresie w aspekcie politologii, a zwłaszcza prawa. Powstałe i funkcjonujące instytucje władzy w III Rzeszy oraz system prawny zostały włączone w realizację budowy nowego państwa, a przede wszystkim wspólnoty narodowej. Zasada trójpodziału władzy, zachowanie autonomii, niezależności jej poszczególnych segmentów nie uszły uwadze partii narodowosocjalistycznej (NSDAP), która rozpoczęła od 1933 roku działania zmierzające do zmiany tego stanu rzeczy. System prawny i prawo w III Rzeszy znalazły się w obszarze szybko zachodzących przeobrażeń i ingerencji. Jedną z takich zasadniczych zmian w systemie prawnym i w wymiarze sprawiedliwości było utworzenie w 1934 roku Trybunału Ludowego (*Volksgerechtshof*).

Przedstawienie w formie syntetycznego opracowania mechanizmów ingerencji III Rzeszy w zasadę trójpodziału władzy, a zwłaszcza w system prawny, nie jest zadaniem łatwym. Wymaga zakrojonych na szeroką skalę badań źródłowych. Jest to zauważalne na przykładzie literatury prawniczej, w której wykazuje brak opracowań ukazujących oddziaływanie ideologii na system prawny, postępowanie karne, procesowe. Pionierskie badania o funkcjonowaniu systemu państwowego i prawa w III Rzeszy przeprowadził prawnik i politolog Franciszek Ryszka, profesor Uniwersytetu Warszawskiego. Opracowanie Ryszki ukazało się już przeszło pół wieku temu. Autor ten do obiegu naukowego wprowadził określenie „państwo stanu wyjątkowego” na zdefiniowanie systemu funkcjonowania III Rzeszy². Ryszka dowodzi, że:

wbrew utartemu mniemaniu łamanie praworządności w państwie Hitlera nie było tożsame z łamaniem kości w katowniach SA, SS i gestapo. Ale od tego zaczęło się i odtąd oba zjawiska szły zawsze w parze. System przemocy i gwałtu mógł działać *in continuo* tylko w warunkach „państwa stanu wyjątkowego”, więcej nawet: tu terror fizyczny i psychiczny stał się nieodłącznym atrybutem rządzenia³.

Innymi publikacjami traktującymi o przemianach zachodzących w obrębie prawa wskutek oddziaływania ideologii narodowosocjalistycznej są opracowania profesorów prawa Uniwersytetu Wrocławskiego, historyków ustroju i prawa Ka-

¹ Götz Aly, dziennikarz i historyk, autor wielu publikacji o dziejach nazizmu właśnie jedną z nich zatytułował *Państwo Hitlera* (przeł. W. Łygaś, Gdańsk 2006).

² F. Ryszka, *Państwo stanu wyjątkowego. Rzecz o systemie państwa i prawa Trzeciej Rzeszy*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1985. Pierwsze wydanie tej książki ukazało się w roku 1964. Wnikliwą recenzję, jedną z pierwszych, napisał Konstanty Grzybowski w „Kwartalniku Historycznym”. K. Grzybowski, *Państwo „stanu wyjątkowego”*, „Kwartalnik Historyczny” 1965, nr 3.

³ *Ibidem*, s. 7.

rola Joncy⁴, Alfreda Koniecznego⁵ i Marka Maciejewskiego⁶. Monumentalnym dziełem, które ukazuje strukturę sądownictwa III Rzeszy na ziemiach polskich wcielonych do Rzeszy i na terenach Generalnego Gubernatorstwa, jest opracowanie Juliusza Bardacha, Bogusława Leśnodorskiego i Michała Pietrzaka⁷. Wyczerpująco jak na stan posiadanych źródeł zostało opracowane okupacyjne sądownictwo niemieckie i polskie (nieniemieckie) w Generalnym Gubernatorstwie. W tym miejscu należy wspomnieć o badaniach prawników zatrudnionych na Uniwersytecie im. Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie — Huberta Mielnika⁸ i Andrzeja Wrzyszcza⁹. Przedstawienie w formie syntezy funkcjonowania i działalności wymiaru sprawiedliwości w III Rzeszy jest niezwykle trudne, gdyż system prawny został osadzony na różnych obszarach, to jest na terenie tak zwanego Altreichu (Rzeszy Właściwej), na ziemiach wcielonych, włączonych do Rzeszy i na obszarze wspomnianego Generalnego Gubernatorstwa. Do tego w poszczególnych jednostkach administracyjnych — okręgach Rzeszy i prowincjach — następowała dewolucja prawa. Sprawujący tam władzę namiestnicy Rzeszy (*Reichsstatthalter*) usiłowali objąć swoimi wyłącznymi wpływami wymiar sprawiedliwości¹⁰.

Istnieje jednak potrzeba ukazania funkcjonowania i działalności poszczególnych struktur sądownictwa niemieckiego w świetle prowadzonego postępowania prokuratorskiego (śledczego), procesowego, karnego. W świetle analizy akt sądowych można przedstawić proces degradacji państwa prawa, całego systemu prawnego wskutek działań prokuratury i sądów oraz postaw prokuratorów i sę-

⁴ K. Jonca, A. Konieczny, F. Połomski, *Działalność Gestapo. Sądownictwo specjalne dla Polaków i Żydów. Obozy i więzienia na Śląsku*, Wrocław 1964; K. Jonca, *Ewolucja pojęcia „państwa prawnego” w niemieckiej doktrynie prawnej*, „Przegląd Prawa i Administracji” 7, 1976.

⁵ A. Konieczny, *Pod rządami wojennego prawa karnego Trzeciej Rzeszy. Górny Śląsk 1939–1945*, Warszawa-Wrocław 1972; A. Konieczny, *Prawo karne Trzeciej Rzeszy — próba charakterystyki*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” 3, 1977.

⁶ M. Maciejewski, *Ruch i ideologia narodowych socjalistów w Republice Weimarskiej*, Wrocław 1985; M. Maciejewski, *Wódz i jego drużyna. Początki kształtowania się władzy i autorytetu Adolfa Hitlera wśród nazistów*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” 32, 2010.

⁷ J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak, *Historia państwa i prawa polskiego*, Warszawa 1985.

⁸ H. Mielnik, *Sądownictwo polskie (nieniemieckie) w dystrykcie lubelskim Generalnego Gubernatorstwa w latach 1943–1944*, Lublin 2020.

⁹ A. Wrzyszczy, *Okupacyjne sądownictwo niemieckie w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945. Organizacja i funkcjonowanie*, Lublin 2008; A. Wrzyszczy, *Tworzenie okupacyjnego wymiaru sprawiedliwości w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1940*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego” 8, 2003.

¹⁰ Namiestnicy Rzeszy okręgów Gdańsk-Prusy Zachodnie (Reichsgau Danzig-Westpreussen) i Kraj Warty (Reichsgau Wartheland) Albert Forster oraz Arthur Greiser zmierzali do uczynienia podległych im zagarniętych polskich terytoriów wzorcowymi, modelowymi (*Mustergau, Modellgau*), „kryształowo” niemieckimi. Służyć temu miała bezwzględna polityka niemiecka opierająca się na terrorze, przemocy, zbrodni na okupowanej polskiej i żydowskiej społeczności. Przodował w tym Arthur Greiser ingerujący także w wymiar sprawiedliwości. W. Stankowski, *Niemcy na Pomorzu Gdańskim i Kujawach w latach 1944/45–1950*, Bydgoszcz 2000, s. 56.

dziów. Stąd głównym celem tego artykułu jest przedstawienie postępowania karnego przed wyższymi sądami krajowymi w III Rzeszy, zwłaszcza prowadzonego w okresie drugiej wojny światowej.

Wyższe sądy krajowe były w strukturze wymiaru sprawiedliwości usytuowane najwyżej na danym obszarze i wraz z Trybunałem Ludowym prowadziły postępowania karne w przedmiocie przestępstw zagrożonych karą wieloletniego więzienia i karą śmierci. Chodziło tutaj o grupę przestępstw określanych jako przestępstwa przeciwko państwu (*Hochverrat, Landesverrat*). Orzecznictwo wyższych sądów krajowych, w których oskarżonymi i skazanymi byli przedstawiciele wielu narodowości, między innymi Polacy i Czesi, jest dowodem na zrodzenie się w III Rzeszy systemu prawnego, który zaprzeczał jakiegokolwiek praworządności. Należy dodać, że opinia ta nie odnosi się wyłącznie do wyższych sądów krajowych. Także inny szczebel sądów, jak sądy specjalne, sądy doraźne, dowodzi zburzenia porządku norm prawnych. W tym miejscu należy wskazać, że sądownictwo specjalne doczekało się opracowań autorstwa Konrada Graczyka i Edmunda Zarzyckiego. Konrad Graczyk jest autorem publikacji o sądownictwie specjalnym — *Sondergericht w Katowicach*¹¹, a Edmund Zarzycki przedstawił funkcjonowanie sądownictwa specjalnego od początku drugiej wojny światowej w Bydgoszczy i na terenie Pomorza Gdańskiego¹².

Stan źródeł dotyczących wyższych sądów krajowych nie pozwala nam na kompletne przedstawienie działalności tej struktury sądowniczej. Braki w zachowanych aktach sądowych powodują, że nie możemy definitywnie wskazać liczby wyroków wydanych przez te sądy. Nie pozwala to badaczom na analizę ilościową i merytoryczną wyroków sądowych. Jest to wynik działań wojennych, które doprowadziły w całości lub w części do zniszczenia akt sądowych. Pod koniec drugiej wojny światowej nie tylko ewakuowano niemiecką ludność cywilną, lecz także wywożono w inne miejsca, położone z dala od linii frontu, różnego rodzaju akta, w tym dokumentację sądową. Szybkie działania na froncie wojsk sowieckich i alianckich powodowały, że akta z ewakuowanych sądów nie docierały w wyznaczone miejsce lub po drodze były z premedytacją niszczone. Zniszczenia dokonywali sami Niemcy. Jest to przyczyną tego, że akta sądowe w ogóle się nie zachowały lub przetrwała tylko ich część. Także w wyniku bombardowań, jak w przypadku Królewca, dokumentacja administracyjna i sądowa tamtejsze-

¹¹ K. Graczyk, *Sondergericht Kattowitz. Sąd Specjalny w Katowicach 1939–1945*, Warszawa 2020.

¹² E. Zarzycki, *Polscy żołnierze przed hitlerowskim Sądem Specjalnym w Bydgoszczy*, [w:] *Z okupacyjnych dziejów Bydgoszczy*, red. J. Sziling, Warszawa-Poznań 1977; E. Zarzycki, *Eksterminacyjna i dyskryminacyjna działalność hitlerowskich sądów na Pomorzu Gdańskim w latach 1939–1945*, Bydgoszcz 1981; E. Zarzycki, *Sądownictwo niemieckie*, [w:] *Historia Bydgoszczy*, red. M. Biskup, t. 2, cz. 2. 1939–1945, Bydgoszcz 2004.

go Wyższego Sądu Krajowego uległa zniszczeniu¹³. Podobny los spotkał dokumentację Wyższego Sądu Krajowego we Wrocławiu, która zachowała się jedynie w części. Stąd w zasobach archiwalnych Archiwum Państwowego we Wrocławiu znajduje się jedynie około 1/3 dokumentacji sądowej. Zespół Wyższy Sąd Krajowy we Wrocławiu to jedynie 39,3% dawnego zasobu. Ponadto są to archiwalia w większości zawierające akta osobowe sędziów i pracowników sądu¹⁴. Nie zachowały się akta także innych wyższych sądów krajowych położonych w głębi tak zwanej Rzeszy Właściwej, jak na przykład Wyższego Sądu Krajowego w Stuttgarcie (Oberlandesgericht Stuttgart)¹⁵. Większość akt Wyższego Sądu w Berlinie (Kammergericht Berlin) uległa zniszczeniu pod koniec wojny¹⁶. Możemy także wskazać na inne przyczyny wybrakowania dokumentacji sądowej. Prawdopodobnie władze określonego sądu (prezes) poleciły zniszczenie akt, aby w ten sposób zatrzeć namacalne ślady działań sądu. Tak było w przypadku dokumentacji sądowej Wyższego Sądu Krajowego w Monachium. Istnieją poszlaki, że przed wkroczeniem wojsk amerykańskich na teren Bawarii prezes Wyższego Sądu Krajowego w Monachium Walter Stepp świadomie usuwał akta podległego mu sądu. Stąd w archiwach państwowych (Staatsarchiv München) w zachowanych zespołach o nazwie Wyższy Sąd Krajowy znajduje się niejednorodny materiał aktowy. W dokumentacji sądowej tego sądu znajdujemy materiały z działalności Sądu Grodzkiego (Amtsgericht) i Sądu Okręgowego (Landgericht). Jest to bez związku z wyższym sądem krajowym. Niestety znajdująca się w innych miejscach (w Staatsbibliothek) spuścizna Wyższego Sądu Krajowego to także akta szczątkowe zawierające zestawienia finansowe sądu. Brak jest akt postępowań procesowych, które pozwoliłyby badaczom na analizę ilościową i merytoryczną wyroków sądowych, które zapadły w sprawach o przestępstwa zdrady stanu czy zdrady kraju¹⁷.

Archiwalia krajowe to materiał prokuratorski, procesowy wyższych sądów krajowych, które działały w obecnym Gdańsku (Oberlandesgericht Danzig), obecnym Katowicach (Oberlandesgericht Kattowitz), obecnym Królewcu (Oberlandesgericht Königsberg), obecnym Poznaniu (Oberlandesgericht Posen), obecnym Wrocławiu (Oberlandesgericht Breslau). Są to akta śledztw, dochodzeń prokuratury, akta oskarżeń, postępowań procesowych, wydanych wyroków. Ten mate-

¹³ Ch. Tilitzki, *Alltag in Ostpreußen 1940–45. Die geheimen Lageberichte der Königsberger Justiz*, Rautenberg 1991, s. 38, 291. Sprawozdanie prezesa Wyższego Sądu Krajowego w Królewcu z dnia 19 października 1944 roku.

¹⁴ Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Zespół Oberlandesgericht Breslau 1939–1945 (Wyższy Sąd Krajowy we Wrocławiu 1939–1945) 82/257.

¹⁵ *Geschichte OLG Stuttgart (Teil 5). In der Zeit der NS-Justiz 1933 bis 1945*, Oberlandesgericht Stuttgart, <https://oberlandesgericht-stuttgart.justiz-bw.de/pb/Lde/Startseite/Gericht/NS-Justiz+1933-1945> (dostęp: 5.05.2021).

¹⁶ J. Tuchel, *Die Todesurteile des Kammergerichts 1943–1945. Eine Dokumentation*, Berlin 2016, s. 38.

¹⁷ H. Ludyga, *Das Oberlandesgericht München zwischen 1933–1945*, Berlin 2012, s. 20–21.

riał archiwalny znajduje się w archiwach państwowych w Bydgoszczy¹⁸, Gdańsku¹⁹, Poznaniu²⁰, Katowicach²¹, w Toruniu — Oddział we Włocławku²², a także Archiwum Państwowym we Wrocławiu²³. Wytworzona przez wyższe sądy krajowe dokumentacja jest przechowywana w archiwach Instytutu Pamięci Narodowej w Gdańsku, Bydgoszczy²⁴, Katowicach²⁵, Poznaniu²⁶, Warszawie²⁷. O stanie zachowania dokumentacji sądowej wyższych sądów krajowych wypowiada się strona niemiecka, stwierdzając, że jest to przyczyną braku opracowań o postępowaniu karnym, procesowym wyższych sądów krajowych: Oberlandesgericht Dresden, Oberlandesgericht Danzig, Oberlandesgericht Jena, Oberlandesgericht Königsberg, Oberlandesgericht Kattowitz, Oberlandesgericht Leitmeritz, Oberlandesgericht Posen, Oberlandesgericht Breslau. Takiego zdania jest między innymi profesor Johannes Tuchel, który jest autorem studium o Wyższym Sądzie Krajowym w Berlinie²⁸. Natomiast stan zachowania akt jest lepszy w odniesieniu do Trybunału Ludowego. Zachowała się dokumentacja z postępowań karnych przed tym trybunałem, który koegzystował z wyższymi sądami krajowymi²⁹.

¹⁸ Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, Zespół Akta miasta Bydgoszczy 1939–1945; Zespół Gerichtsgefängnis Bromberg 1939–1945; Zespół Sondergericht Bromberg 6 Sd Js 26/40.

¹⁹ Archiwum Państwowe w Gdańsku, Zespół Obergericht; Zespół Oberlandesgericht Danzig 1939–1945 (Wyższy Sąd Krajowy w Gdańsku 1939–1945).

²⁰ Archiwum Państwowe w Poznaniu (dalej: APP), Zespół Oberlandesgericht Posen 1939–1945 (Wyższy Sąd Krajowy w Poznaniu 1939–1945); wyroki Senatu Karnego z 1942 roku.

²¹ Archiwum Państwowe w Katowicach, Zespół Oberlandesgericht Kattowitz 1939–1945 (Wyższy Sąd Krajowy w Katowicach 1939–1945).

²² Archiwum Państwowe w Toruniu — Oddział we Włocławku, Zespół Amtsgericht Leslau 1939–1944; Zespół Sondergericht Leslau 1939–1944; Zespół Więzienie Sądowe we Włocławku-Areszt.

²³ Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Zespół Oberlandesgericht Breslau 1939–1945 (Wyższy Sąd Krajowy we Wrocławiu 1939–1945).

²⁴ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej — Delegatura w Bydgoszczy, Zespół akt BY.

²⁵ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej — Oddział w Katowicach (dalej: AIPN w Katowicach), Zespół IPN Ka 553.

²⁶ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej — Oddział w Poznaniu (dalej: AIPN w Poznaniu), Zespół Oberlandesgericht Posen; wyroki Senatu Karnego z 1942 r.; Zespół IPN Po 3/294, IPN Po 3/295, IPN Po 3/296 cz. 1, IPN Po 3/296 cz. 2, IPN Po 3/297, IPN Po 3/298, IPN Po 3/299, IPN Po 3/300, IPN Po 3/301.

²⁷ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie (dalej: AIPN w Warszawie), Zespół Główna Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce GK; Zespół BU.

²⁸ J. Tuchel, *Die Todesurteile des Kammergerichts...*, s. 24.

²⁹ W. Stankowski, *Procesy przed Trybunałem Ludowym i Wyższym Sądem Krajowym jako przykład bezprawia w systemie prawnym Trzeciej Rzeszy*, Warszawa 2022 (maszynopis pracy doktorskiej), s. 84.

Wyższy Sąd Krajowy w strukturze sądownictwa i jego właściwość rzeczowa

Określenie „wyższy sąd krajowy” jako pierwsza, odrębna instancja sądowa pojawiło się w Prusach w 1808 roku. Istniały także sądy usytuowane najniżej w hierarchii sądownictwa pruskiego (*Untergericht*)³⁰. Dla tych sądów wyższy sąd krajowy był instancją apelacyjną. Powstanie i umocowanie w obowiązującym prawie wyższego sądu krajowego nastąpiło w II Rzeszy. Dnia 27 stycznia 1877 roku została uchwalona ustawa o ustroju sądów powszechnych (*Gerichtsverfassungsgesetz*)³¹. Była to pierwsza ustawa, która regulowała organizację niemieckiego sądownictwa. Wraz z nią pojawiła się niemiecka procedura cywilna, która realizowała podstawowe zasady procesowe, to jest zasadę ustności i zasadę kontrydiktoryjności³². Najwyższym organem sądowym był Trybunał Rzeszy (*Reichsgericht*). Miał on swoją siedzibę w Lipsku i był instancją rewizyjną dla sądów krajowych.

Do czasu objęcia władzy w Niemczech przez Adolfa Hitlera sądownictwo niemieckie działało na podstawie wspomnianej ustawy o ustroju sądów powszechnych z dnia 27 stycznia 1877, ustawy z dnia 20 maja 1898³³, ustawy z dnia 20 marca i 5 czerwca 1905³⁴, ustawy z dnia 1 czerwca 1909³⁵ oraz ustawy z dnia 22 maja 1910 roku³⁶. Ustrój sądów potwierdzała konstytucja weimarska (art. 102)³⁷. Obowiązywała zasada legalizmu. Sądy działały na podstawie przepisów ustawy i były niezależne. Struktura sądów w momencie dojścia NSDAP i Adolfa Hitlera do władzy podlegała stopniowym przeobrażeniom. Zasadnicza zmiana nastąpiła na szczeblu najwyższym. Tutaj najwyższą instancją stał się Sąd Rzeszy, który podlegał administracyjnie Ministerstwu Sprawiedliwości Rzeszy, ale obok niego powołano na mocy ustawy z 24 kwietnia 1934 roku o zmianie przepisów prawa karnego i postępowania karnego Trybunał Ludowy³⁸. Utworzenie Trybunału Ludowego było najjaskrawszą ingerencją w strukturę organizacji sądów powszechnych, a w kontekście właściwości rzeczowej tego sądu — drogą do złamania porządku państwa prawnego.

³⁰ K. Kamińska, A. Gaca, *Historia powszechna ustrojów państwowych*, Toruń 2011, s. 636.

³¹ Deutsches Reichsgesetzblatt, Bd. 1877, s. 41–76; szerzej W. Schubert, *Die deutsche Gerichtsverfassung (1869–1877)*, Frankfurt am Main 1981.

³² K. Sójka-Zielińska, *Historia prawa*, Warszawa 2011, s. 313.

³³ Reichsgesetzblatt, 1898, s. 371.

³⁴ Reichsgesetzblatt, 1905, s. 179, 533.

³⁵ Reichsgesetzblatt, 1909, s. 475.

³⁶ Reichsgesetzblatt, 1910, s. 767.

³⁷ Die Verfassung des Deutschen Reichs („Weimarer Republik“) vom 11. August 1919 (Konstytucja Rzeszy Niemieckiej z 11 sierpnia 1919), Reichsgesetzblatt I, 1919, s. 1383.

³⁸ Gesetz zur Änderung von Vorschriften des Strafrechts und des Strafverfahrens vom 24. April 1934 (Ustawa o zmianie przepisów prawa karnego i postępowania karnego z dnia 24 kwietnia 1934 roku), Reichsgesetzblatt I, 1934, s. 341.

Najwyższym sądem krajowym pozostał w danym kraju związkowym wyższy sąd krajowy. W momencie dojścia hitlerowców do władzy było 26 okręgów wyższych sądów krajowych. W wyniku zmian w strukturze sądownictwa i ekspansji III Rzeszy ostatecznie działało 35 wyższych sądów krajowych³⁹. W stolicy Niemiec w Berlinie nie był ustanowiony Oberlandesgericht, lecz Kammergericht. Wyższy Sąd Krajowy składał się z dwóch senatów — cywilnego i karnego. Senat cywilny był instancją rewizyjną zarówno od wyroków końcowych, jak i odwołań od postępowań prowadzonych przed sądami krajowymi. Senat Karny orzekał w sprawach zdrady stanu przeciwko landowi, tajemnicy wojskowej, w przypadku jeżeli nie podlegały Sądowi Rzeszy. Senat karny mógł orzekać w składzie trzyosobowym. Oberlandesgericht był instancją kasacyjną od wyroków sądów niższej instancji. Kolejnymi sądami w hierarchii organizacyjnej sądownictwa były sądy krajowe. Ich liczba zmieniała się w wyniku kolejnych aneksji terytoriów przez III Rzeszę. Orzekały w dwóch izbach (*Kammer*) — cywilnej i karnej. Izby cywilne sądziły w sprawach cywilnych, jeżeli wartość przedmiotu sporu przekraczała 1500 marek. Orzekały także w sprawach prawa małżeńskiego i rodzinnego. W sprawach karnych przedmiotem postępowania izby karnej były przestępstwa zagrożone karą powyżej pięciu lat pozbawienia wolności. W drugiej instancji zajmowały się rewizjami i zażaleniami od sądów niższej instancji. Sądy krajowe mogły mieć trzecią izbę — izbę handlową. Izba handlowa w swojej kognicji miała spory handlowe przeciwko spółkom i kupcom mieszczące się w zakresie prawa morskiego. Najniższą instancją były sądy lokalne, grodzkie, które orzekały w sprawach karnych i cywilnych. Ich liczba wynosiła 2200 (według stanu na 1939). W samych landzie Prus były 1003 sądy grodzkie. Zajmowały się one sporami majątkowymi, w których wartość przedmiotu sporu nie przekraczała 500 marek. Z kolei w sprawach karnych sądy te zajmowały się wykroczeniami, występkami czy też zbrodniami ściganymi z oskarżenia prywatnego przy zagrożeniu karą pozbawienia wolności powyżej sześciu miesięcy⁴⁰. Obok struktury sądów powszechnych przed wojną, ale zwłaszcza podczas wojny, istniały sądy specjalne, doraźne, policyjne. W strukturze niemieckiego sądownictwa usytuowano organ prokuratorski. Przy każdym sądzie były urzędy prokuratorskie (*Staatsanwaltschaft*). Prokuratorzy, będący urzędnikami państwowi, podlegali ministrowi sprawiedliwości.

Właściwość rzeczowa wyższych sądów krajowych dotyczyła przestępstw zakwalifikowanych jako zdrada stanu, przygotowanie do zdrady stanu czy też zdrada kraju. Przestępstwem były także działania polegające na niezawiadomieniu o przedsięwzięciu mającym charakter zdrady stanu (*wegen Nichtanzeige eines hochverrätischen Unternehmens*). Kognicja sądu obejmowała wiele czynów. Przede wszystkim chodziło tutaj o czyny, które miały charakter działań przeciwko siłom

³⁹ M. von Köckritz, *Die deutschen Oberlandesgerichtspräsidenten im Nationalsozialismus (1933–1945)*, Frankfurt am Main 2011, s. 16.

⁴⁰ T. Maciejewski, *Ustrój sądowy Prus, II Rzeszy i Republiki Weimarskiej (1815–1871 i 1918–1933)*, „Studia Iuridica Lublinensia” 25, 2016, nr 3, s. 590–593.

zbrojnym III Rzeszy, polegające na osłabieniu siły obronnej III Rzeszy (*Wehrkraftzersetzung/schweren, öffentlichen Zersetzung unserer Wehrkraft*), szpiegostwie (*Spionage*), zbuntowaniu się przeciwko III Rzeszy (*Auflehnung*), udzielaniu pomocy wrogowi III Rzeszy i działalności na rzecz wroga III Rzeszy (*Feindbegünstigung*). Większość wyroków wydanych przez wyższe sądy krajowe dotyczyła skazania za czyny zakwalifikowane jako zdrada stanu bądź zdrada kraju (dopuszczenie się zdrady stanu, zdrady kraju). Taką samą właściwość rzeczową miał Trybunał Ludowy. Ustawa o zmianie przepisów prawa karnego i postępowania karnego z dnia 24 kwietnia 1934 roku zawierała przepisy o właściwości rzeczowej Trybunału Ludowego i wyższych sądów krajowych. Z tym że to we właściwości rzeczowej tego pierwszego jako najwyższej instancji znajdowały się popełnione przestępstwa zdrady głównej i zdrady kraju⁴¹. Jednak jak już wskazano wcześniej, wskutek zapisów ustawy z 24 kwietnia 1934 roku nastąpiła swego rodzaju koegzystencja, wręcz symbioza pomiędzy Trybunałem Ludowym a wyższym sądem krajowym dla danego okręgu. Ten swoisty dualizm co do właściwości rzeczowej, a co za tym idzie — orzecznictwa miał służyć zbudowaniu i umocnieniu państwa totalitarnego. Było to zgodne z tak zwaną ideą *Verreichlichung der Justiz*, co oznaczało wówczas proces polegający na scalaniu prawa według potrzeb państwa, jego systemu politycznego, a także systemu prawnego. Trybunał Ludowy miał uprawnienia śledcze i procesowe. Wszczytał postępowania, zastosowanie na przykład aresztu śledczego. W wyniku nowelizacji dokonanych w prawie karnym (*Strafrecht*) i postępowaniu karnym (*Strafverfahrens*) art. 3 § 4 ustawy z dnia 24 kwietnia 1934 roku stanowił, że w sprawach dotyczących przygotowania zdrady głównej i zdrady kraju postępowanie przygotowawcze, śledcze może prowadzić prokuratura przy wyższym sądzie krajowym. O ile prokuratura przy Trybunale Ludowym nie zdecydowała o zwrocie sprawy do jej postępowania, to w dalszym postępowaniu, już procesowym, rozprawa oraz przygotowanie i wydanie wyroku leżały w gestii wyższego sądu krajowego⁴² (*die Verhandlung und Entscheidung dem Oberlandesgericht überwiesen*). W tego rodzaju postępowaniu nie przewidywano rewizji. Wyższy sąd krajowy był pierwszą i jedyną instancją. W myśl zapisów przywołanej ustawy Trybunał Ludowy zrzekał się swoich uprawnień i delegował je sądowi niższej instancji. W ten sposób wyższy sąd krajowy wskutek przejęcia postępowania przygotowawczego i procesowego w danym okręgu okupacyjnym prowincji stawał się naczelnym organem procesowym,

⁴¹ Gesetz zur Änderung von Vorschriften des Strafrechts und des Strafverfahrens vom 24. April 1934 (Ustawa o zmianie przepisów prawa karnego i postępowania karnego z dnia 24 kwietnia 1934 roku), Reichsgesetzblatt I, 1934, s. 341.

⁴² [I]n Strafsachen wegen der in den §§ 82 und 83 des Strafgesetzbuchs bezeichneten Verbrechen der Vorbereitung zum Hochverrat und wegen der in den 90b bis 90e des Strafgesetzbuchs bezeichneten landesverrätischen Vergehen die Strafverfolgung an die Staatsanwaltschaft bei dem Oberlandesgericht abgeben. Gesetz zur Änderung von Vorschriften des Strafrechts und des Strafverfahrens (Ustawa o zmianie przepisów prawa karnego i postępowania karnego z dnia 24 kwietnia 1934 roku).

karnym, pomimo że istniał Trybunał Ludowy. Trybunał Ludowy, oddając swoje uprawnienia do orzekania wyższym sądom krajowym, doprowadził do sytuacji, w której wyższe sądy krajowe stały się swego rodzaju pasmem transmisyjnym, ekspozyturami, placówkami terenowymi, zamiejscowymi Trybunału (*Außenstellen*). Takiego określenia w odniesieniu do wyższych sądów krajowych użył prezes Trybunału Ludowego Roland Freisler. Takie rozwiązanie w systemie prawnym ma charakter bezprecedensowy⁴³.

Wybrane postępowania karne

Oskarżonymi i skazanymi w postępowaniach karnych przed wyższymi sądami krajowymi byli Polacy, Czesi, przedstawiciele innych narodowości, a także Niemcy i Austriacy. Na zajętych ziemiach polskich wcielonych do III Rzeszy postępowaniami karnymi byli objęci przede wszystkim Polacy. Trudno tutaj różnicować wyższe sądy krajowe pod względem liczby spraw prowadzonych postępowań karnych. Warto jednak w tym miejscu przyjrzeć się wybranym wyższym sądom krajowym. Obejmujący swoim zasięgiem Berlin Wyższy Sąd Krajowy w Berlinie w latach 1933–1945 wydał przeszło 2 tysiące wyroków o charakterze politycznym. Brak zachowanych źródeł w postaci akt procesowych nie pozwala nam dokładnie ustalić liczby oskarżonych i skazanych. Można domniemywać, że liczba wyroków była zdecydowanie wyższa. Niemiecki politolog Tüchel szacuje, że Kammergericht Berlin skazał w procesach politycznych w latach 1933–1945 przynajmniej 5 tysięcy osób. Z kolei z zachowanej dokumentacji sądowej, obejmującej okres od lata 1943 roku wynika, że berliński Wyższy Sąd Krajowy skazał na karę śmierci 69 osób. Wśród skazanych na karę śmierci było 44 Niemców i 25 obcokrajowców. W grupie obcokrajowców znalazło się 19 Francuzów, dwóch Polaków, dwóch Czechów, Belg i Holender⁴⁴. Skazani i straceni zostali oskarżeni o popełnienie zdrady stanu (32 osoby), sprzyjanie nieprzyjacielowi (19 osób), pomoc udzieloną wrogowi III Rzeszy (17 osób), osłabienie siły obronnej państwa (17 osób) i zdradę kraju (jedna osoba)⁴⁵. W sprawach prowadzonych przed wyższymi sądami krajowymi oskarżonych było kilka, kilkanaście lub kilkadziesiąt osób. Poza orzeczoną karą śmierci zapadały także wyroki długoletniego pozbawienia wolności. W postępowaniu karnym przeciwko Polakowi Tadeuszowi Piotrowskiemu oskarżonymi byli czterej Polacy. Tadeuszowi Piotrowskiemu będącemu na robotach przymusowych

⁴³ [B]etrachtete überhaupt die Oberlandesgerichte infolge ihrer »abgeleiteten« Rechtspflege nur als »Außenstellen« des Volksgerichtshofs. Es entsprach offenbar seinen Gedankengängen, daß nur ein Teil der Oberlandesgerichte mit abgegebenen Hoch- und Landesverratsverfahren befaßt wurde, was sicherlich eine Straffung der Rechtsprechung auf diesem Gebiete bedeutete. Cyt. za: J. Tüchel, *Die Todesurteile des Kammergerichts...*, s. 14.

⁴⁴ J. Tüchel, *Die Todesurteile des Kammergerichts...*, s. 26, 38–41.

⁴⁵ *Ibidem*, s. 39.

jako robotnik rolny w gospodarstwie Niemca Johanna Lehmana w miejscowości Knippsdorf w powiecie Schweinitz zarzucono w akcie oskarżenia z dnia 21 sierpnia 1943 roku, że:

słuchał regularnie polskojęzycznych informacji rozgłośni z Londynu, zapraszał do ich regularnego lub sporadycznego słuchania współoskarżonych, rozpowszechniał obce, nieprzyjacielskie informacje (słownie i pisemnie), wymagał od innych Polaków, w tym od współoskarżonych, aby stawiali opór wobec państwa niemieckiego, aby spowalniać pracę przymusową, popierali siły, państwa wrogie III Rzeszy i pracowali, udzielali się na rzecz powstania polskiego państwa⁴⁶.

Rzeczywiście Piotrowskiemu udało się kupić radio, które tak przebudował, aby móc słuchać audycji zagranicznych rozgłośni BBC. 1. Senat Karny Kammergericht w Berlinie na posiedzeniu w Halle w dniu 19 listopada 1943 roku wydał wyrok skazujący Tadeusza Piotrowskiego na karę śmierci. Pozostali oskarżeni: Johann Polak (urodzony 6 lutego 1898 roku), Walenty Tomczak (urodzony 13 lutego 1902 roku), Helena Hołysz (urodzona 3 grudnia 1920 roku), Stefania Szwed (urodzona 5 października 1919 roku) zostali skazani na kary pozbawienia wolności: Polak na karę trzech lat pozbawienia wolności, Tomczak na karę jednego roku i sześciu miesięcy pozbawienia wolności, Hołysz na karę trzech lat i sześciu miesięcy pozbawienia wolności i Szwed na karę dwóch lat pozbawienia wolności. Wobec wszystkich skazanych na karę pozbawienia wolności orzeczono zastrzony obóz karny. Osobom skazanym zarzucono przestępstwo wynikające ze słuchania obcych rozgłośni (*Rundfunkverbrechen*) oraz przygotowanie do zbrodni stanu w myśl §§ 80, 81, 91⁴⁷. Prokurator generalny Wyższego Sądu Krajowego w Berlinie oskarżył w akcie oskarżenia z dnia 25 maja 1944 roku siedem osób należących do organizacji „Kampfbund” (Związek Walki) o prowadzenie działalności wywrotowej w zakładzie pracy — firmie Daimler-Benz. Czyn przestępczy polegał na werbowaniu do organizacji i zbieraniu pieniędzy na działalność sprzyjającą nieprzyjacielowi oraz zmierzającą do osłabienia siły obronnej państwa, co w sumie przybrało charakter zdrady stanu. Wyrok 2. Senatu Wyższego Sądu Krajowego w Berlinie zapadł 24 sierpnia 1944 roku. Dwie osoby spośród oskarżonych zostały skazane na karę śmierci: Niemcy Jans Schwenke i Herbert Reinert. Pozostałe osoby skazano na kary pozbawienia wolności. Byli to Alfred Betkerowitsch, Friedrich Bielitz, Edmund Pawelski, Otto Pliquet, Ewald Reinke (trzy lata), a także Herbert Reinert. Pozostali członkowie tej organizacji komunistycznej, w odrębnych śledztwach, także prowadzonych przez Trybunał Ludowy, zostali skazani na karę śmierci lub kary długoletniego pozbawienia wolności⁴⁸. Inny wyższy sąd krajowy działający na terytorium tak zwanej Rzeszy Właści-

⁴⁶ *Ibidem*, s. 65. Tekst wyroku wobec T. Piotrowskiego, J. Polaka, W. Tomczaka, H. Hołysz i S. Szwed, s. 2.

⁴⁷ *Ibidem*, s. 61–80, wyrok Das Kammergericht.1.Strafsenat.10.0.Js.42/43

⁴⁸ *Ibidem*, akt oskarżenia Der Generalstaatsanwalt bei dem Kammergericht 7.0.Js. 205/A, s. 139–154.

wej — Wyższy Sąd Krajowy w Hamm, obejmujący swoim zasięgiem terytorium miast Düsseldorf i Köln — prowadził w latach 1933–1938 postępowania karne wobec przeszło 13 tysięcy osób. W momencie wybuchu drugiej wojny światowej liczba postępowań wzrosła. Osoby skazane odpowiadały za popełnienie zdrady stanu, czynów zagrażających porządkowi, państwu III Rzeszy i całej wspólnoty⁴⁹. Przed Wyższym Sądem Krajowym w Wiedniu (Oberlandesgericht Wien) toczyło się 1988 postępowań karnych wobec osób oskarżonych o zdradę stanu, zdradę kraju, osłabienie siły obronnej państwa. W prowadzonych postępowaniach skazani otrzymywali wyroki śmierci i kary pozbawienia wolności od roku do piętnastu lat. Skazani odbywali wyroki w więzieniach i w obozach koncentracyjnych KL Auschwitz, KL Dachau, KL Flossenbürg, KL Groß-Rosen, KL Mauthausen, KL Sachsenhausen oraz w kompaniach karnych Wehrmachtu⁵⁰. Dużą liczbą prowadzonych postępowań karnych wyróżniały się nowe wyższe sądy krajowe, utworzone na ziemiach polskich wcielonych do Rzeszy. Były to Wyższy Sąd Krajowy w Gdańsku, Wyższy Sąd Krajowy w Katowicach i Wyższy Sąd Krajowy w Poznaniu. Na Dolnym Śląsku istniał Wyższy Sąd Krajowy we Wrocławiu, na Pomorzu Zachodnim — Wyższy Sąd Krajowy w Szczecinie (Oberlandesgericht Stettin). Obszar tak zwanych Prus Wschodnich znajdował się w strukturze Wyższego Sądu Krajowego w Królewcu. Zdaniem autora wręcz zbrodniczy charakter przybrały postępowanie karne i wyroki, które zapadały przed Wyższym Sądem Krajowym w Poznaniu. Nie oznacza to jednak, że wyroki, które zapadały przed innymi wyższymi sądami krajowymi, miały wymiar poszanowania zasad państwa prawnego. W orzecznictwie Oberlandesgericht Posen prawie wszystkie wyroki, zdaniem sądu, były konsekwencją czynów zakwalifikowanych jako zdrada stanu, zdrada kraju czy też dopuszczenie się zdrady stanu, zdrady kraju. Czyny te polegały na działalności oskarżonych i skazanych Polaków w organizacjach konspiracyjnych na szkodę państwa III Rzeszy. Członkom różnych konspiracyjnych organizacji niepodległościowych, Polskiego Państwa Podziemnego sąd stawiał zarzut popełnienia przestępstwa zdrady stanu bądź zdrady kraju. Takim czynem karalnym były przynależność do organizacji konspiracyjnej o nazwie Tajna Organizacja Narodowa, działalność w niej i kolportaż ulotek (*Flugblatt*) zatytułowanych *Czuwamy*. Wina dla sądu była jednoznaczna. Stąd Wyższy Sąd Krajowy na posiedzeniu w dniach 3 i 4 czerwca 1942 roku skazał trzynastu Polaków. Sześć-

⁴⁹ K. Marxen, H. Schlütter, *Terror und „Normalität“. Urteile des nationalsozialistischen Volksgerichtshofs 1934–1945. Eine Dokumentation*, Düsseldorf 2004, s. 15.

⁵⁰ U. Schwarz, *Todesurteile des Oberlandesgerichts Wien bei Verfahren der „Besonderen Senate“*, Doew.at, <https://www.doew.at/erinnern/fotos-und-dokumente/1938-1945/todesurteile-des-oberlandesgerichts-wien> (dostęp 05.04.2020); W. Form, U. Schwarz, *Österreichische Opfer der NS-Justiz*, Namentliche Erfassung der Opfer politischer Verfolgung 1938–1945, <https://www.doew.at/erforschen/projekte/datenbankprojekte/namentliche-erfassung-der-opfer-politischer-verfolgung-1938-1945?page=2>, s. 20 (dostęp 05.04.2020); szerzej: *NS-Justiz und politische Verfolgung in Österreich 1938–1945. Analysen zu den Verfahren vor dem Volksgerichtshof und dem Oberlandesgericht Wien*, red. W. Form, W. Neugebauer, Th. Schiller, München 2006.

ciu Polaków: Stefana Kajdana, Kazimierza Lieskego, Floriana Nowaka, Eduarda Preiße, Mariana Rogalińskiego i Antoniego Walkowiaka sąd skazał na kary śmierci. Pozostałe osoby zostały skazane na kary pozbawienia wolności: Bernard Cichy na pięć lat, Leon Paterski na cztery lata, Stanisław Petzold na pięć lat, Władysław Wesołowski na pięć lat. Także niezawiadomienie o przedsięwzięciu mającym charakter zdrady stanu było czynem karalnym. Taki zarzut w tym procesie postawiono trzem osobom, które skazano na kary pozbawienia wolności od roku do pięciu lat. Michała Majchrzaka skazano na cztery lata, Michała Przybylskiego na rok, a Franza Walczaka na pięć lat⁵¹. W innym postępowaniu karnym jeden z aktów oskarżenia prokuratury przy Oberlandesgericht Posen obejmował aż 167 osób. Oskarżeniem objęto członków polskiej organizacji konspiracyjnej działającej na Kujawach Wschodnich we Włocławku pod nazwą Kujawski Związek Polityczno-Literacki/Kujawskie Stowarzyszenie Społeczno-Literackie. Wyroki, w większości na młodych osobach, zapadały w 1942 roku na sesjach wyjazdowych sądu między innymi w Dreźnie i Zwickau. Były to wyroki skazujące na karę śmierci i długoletnie kary pozbawienia wolności. Skazanym zarzucono dopuszczenie się zbrodni zdrady stanu⁵². Polak Edmund Nowak, z zawodu nauczyciel, za działalność konspiracyjną w Związku Walki Zbrojnej, Tajnej Organizacji Narodowej oraz za kolportowanie podziemnej gazetki „Dla Ciebie Polsko” został skazany przez Wyższy Sąd Krajowy w Poznaniu na sesji wyjazdowej w Legnicy na cztery lata obostrzonego obozu⁵³. Z analizy postępowań karnych przeciwko skazanym za działalność w konspiracyjnych organizacjach wynika, że osoby zajmujące w nich kierownicze funkcje były skazywane na karę śmierci, a pozostałe osoby — na karę pozbawienia wolności. Brak zachowanych akt procesowych i orzecznictwa nie pozwala na dokładne podanie skali wydanych wyroków przez Wyższy Sąd Krajowy w Poznaniu. Przytoczone dane są niepełne. Sąd ten skazał ogółem w wyniku swojej działalności 1696 osób, w większości Polaków — jedynie 88 skazanych było Niemcami. Senat Karny Wyższego Sądu Krajowego w Poznaniu wydał 448 wyroków śmierci. Z wyjątkiem siedmiu osób wszyscy skazani byli Polakami. Liczby te odnoszą się do zidentyfikowanych około 70% wyroków⁵⁴. W zachowanych archiwaliach Głównej Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu Instytutu Pamięci Narodowej wykaz osób ściętych na giloty-

⁵¹ AIPN w Poznaniu, IPN Po 3/300. Akta sprawy 2 OJs.70(42)68.

⁵² B. Ziółkowski, *Kujawski Związek Polityczno-Literacki i Kujawskie Stowarzyszenie Społeczno-Literackie na Kujawach wschodnich w latach okupacji niemieckiej 1939–1945 (działalność i losy konspiratorów)*, Toruń 2006, s. 225–229; W. Stankowski, *Nie umrę śmiercią naturalną... Janina Lech — harcerka, poetka, ofiara hitlerowskiego bezprawia oraz jej rodzina*, Włocławek 2010, s. 104; AIPN w Warszawie, IPN BU 2535/1995.

⁵³ Cyt. za: K. Horyza-Pachciarz, „Dla Ciebie Polsko”, [w:] *Dreźnieński szafot*, red. R. Sierchuła, Poznań 2015, s. 113–114.

⁵⁴ Autorem tych ustaleń jest historyk doktor Bogumił Rudawski, pracownik naukowy Instytutu Zachodniego w Poznaniu. Zob. B. Rudawski, *Wyższy Sąd Krajowy w Poznaniu 1939–1945. Zarys działalności wraz z wyborem dokumentów*, Poznań 2022, s. 69.

nie w Poznaniu w latach 1940–1942 zawiera 1196 nazwisk. Szacunki wskazują, że do 1945 roku stracono tam 2500 osób. Były to między innymi ofiary procesów przed Wyższym Sądem Krajowym w Poznaniu⁵⁵. Co do działalności Wyższego Sądu Krajowego w Poznaniu i innych sądów interesujące są ustalenia niemieckiego historyka Maximiliana Beckera. Jego zdaniem, w świetle przeprowadzonych badań, Senat Karny Wyższego Sądu Krajowego i pięć tamtejszych sądów specjalnych wydały w sumie około 2 tysięcy wyroków śmierci. Sam Senat Karny Wyższego Sądu Krajowego skazał na śmierć 436 osób⁵⁶.

Pogwałcenie litery prawa przejawiał w swych działaniach Wyższy Sąd Krajowy w Katowicach. Polak Edmund Poraschewski (Poraszewski) urodzony 6 lutego 1922 roku został skazany 25 lipca 1942 roku na cztery lata więzienia za przygotowanie do zdrady stanu. Polaka skazał 1. Senat Karny Oberlandesgericht Katowitz za czyny karalne polegające na słuchaniu wiadomości z angielskich rozgłośni i posiadanie ulotek. Sąd w ogóle nie wziął pod uwagę, że sprawcą czynu jest młodociany, który w chwili popełnienia czynu zabronionego nie ukończył 21 lat, oraz faktu, że w czasie orzekania w pierwszej instancji oskarżony nie miał 24 lat⁵⁷. Franz Krzyżaniak został skazany przez Wyższy Sąd Krajowy w Katowicach również za przygotowanie do zdrady stanu. Podstawą skazania był czyn polegający na przynależności do polskiej tajnej organizacji konspiracyjnej o nazwie Polska Organizacja Niepodległościowa. Został aresztowany 13 marca 1941 roku. Na rozprawie, która odbyła się po upływie przeszło roku, w dniu 28 kwietnia 1942 roku, sąd skazał Krzyżaniaka na karę sześciu lat pozbawienia wolności⁵⁸. Jako czyn karalny była traktowana pomoc Polakom, polskim rodzinom, których najbliżsi zostali zamordowani podczas wojny czy też wysłani do obozów i więzień. Często rodziny, matki z dziećmi nie miały środków do życia. Stąd na Górnym Śląsku z początkiem okupacji niemieckiej powstała swego rodzaju samopomoc, organizowano tajne zbiórki pieniędzy czy odzieży. Pomoc taką zorganizował ksiądz Jan Franciszek Macha, tuż przed wybuchem drugiej wojny światowej wyświęcony kleryk Wyższego Śląskiego Seminarium Duchownym w Krakowie. Początkowo opieką i pomocą zostały objęte prześladowane rodziny powstańców śląskich. Z biegiem czasu cała struktura pomocowa rozrastała się i na terenie Rudy Śląskiej działała pod konspiracyjną nazwą „Konwalia”. Ksiądz Macha prowadził tak zwaną Opiekę Społeczną. Organizacja ta została włączona w skład Polskiego Państwa Podziemnego (Związku Walki Zbrojnej). Działalność Opieki Społecznej została wykryta przez policję. Ksiądz Macha został aresztowany i trafił do więzienia policyjnego w Mysłowicach, a potem do więzienia w Katowicach przy

⁵⁵ J. Meler, *Wykorzystywanie zwłok więźniów do badań w instytucjach anatomicznych w III Rzeszy*, „*Studia Iuridica Torunensia*” 14, 2014, s. 208.

⁵⁶ M. Becker, *Sądownictwo niemieckie i jego rola w polityce okupacyjnej na ziemiach polskich wcielonych do Rzeszy 1939–1945*, przeł. W. Niemirowski, Warszawa 2020, s. 214.

⁵⁷ AIPN w Warszawie, IPN BU 2535/157.

⁵⁸ AIPN w Warszawie, IPN BU 2535/156.

ulicy Mikołowskiej. Po okrutnym śledztwie i wielu przesłuchaniach Wyższy Sąd Krajowy w Kattowitz (2. Senat Karny) na rozprawie 17 lipca 1942 roku skazał księdza Machę na karę śmierci. W świetle aktu oskarżenia i postępowania procesowego zarzucono oskarżonemu popełnienie czynów karalnych polegających na pomocy polskim rodzinom, a przez to szkodenie państwu, narodowi niemieckiemu, wizerunkowi i dobru III Rzeszy. Czyny te wypełniały znamiona przestępstwa zdrady stanu. Wyrok poprzez zgilotynowanie został wykonany w katowickim więzieniu przy ulicy Mikołowskiej w nocy z 2 na 3 grudnia 1942 roku. Inne osoby działające w tej samej konspiracyjnej organizacji zostały przed Wyższym Sądem Krajowym w Katowicach skazane na kilkumiesięczne i wieloletnie kary pozbawienia wolności⁵⁹.

Polacy i Czesi⁶⁰ skazywani byli przed wyższymi sądami krajowymi za czyny kwalifikowane jako działalność przeciwko państwu i narodowi niemieckiemu. Tak orzekał również Trybunał Ludowy. Wyroki były wydawane „w imieniu narodu niemieckiego” (*Im Namen des Deutschen Volkes*). Określenie to w pisemnym orzeczeniu sądu było napisane dużymi literami i zakończone wykrzyknikiem. Miało to podkreślać istotę i siłę wspólnoty narodowej, która była jednością. Wszelkie naruszenie interesów wspólnoty narodowej musiało być zdecydowanie ukarane⁶¹. Czynem karalnym były działalność w zdelegalizowanych partiach politycznych, a nawet sympatyzowanie z tymi partiami. Niemiec Bernhard Talke został skazany przez Wyższy Sąd Krajowy we Wrocławiu na rozprawie w dniu 9 czerwca 1942 roku na karę trzech miesięcy pozbawienia wolności za dopuszczenie się przestępstwa zdrady stanu. W oskarżeniu jako czyn karalny wskazano przynależność do partii socjaldemokratycznej SPD i sympatyzowanie z nią⁶². Szacunkowo możemy stwierdzić, że wyższe sądy krajowe we Wrocławiu, w Katowicach i w Gdańsku skazały po kilkaset osób na najwyższy wymiar kary. Zdaniem autora wyroki wobec oskarżonych o ten sam czyn, które zapadały przed sądem grodzkim miały niższy wymiar kary. Nie miały takiego represyjnego charakteru w porównaniu do wyroków wyższych sądów krajowych⁶³.

⁵⁹ AIPN w Katowicach, Postanowienie o umorzeniu śledztwa z dnia 9 października 2015 roku, S 29/14/Zn; *Żyłem krótko, lecz cel swój osiągnąłem. Ks. Jan Macha (1914–1942)*, red. ks. D. Bednarski, Katowice 2014, s. 29.

⁶⁰ W świetle ustaleń historyków czeskich i niemieckich podczas drugiej wojny światowej zginęło 340 tys. Czechów i Słowaków. W liczbie tej jest 265 tys. Żydów i 7 tys. Cyganów zamordowanych w ramach akcji ostatecznego rozwiązania kwestii żydowskiej. Około 3 tys. osób zginęło na robotach przymusowych, 7 tys. zginęło w wyniku alianckich nalotów, a 8 tys. — w akcjach zbrojnych na terenie Protektoratu Czech i Moraw. Różne sądy skazały na śmierć około 8,5 tys. Czechów i Słowaków [podkreślenie — W.S.]. Około 20 tys. zmarło w więzieniach i obozach koncentracyjnych. A. Kurek, *Czesi w więzieniach okupowanej Europy*, Wrocław-Opole 2006, s. 37.

⁶¹ K. Graczyk, *Sondergericht Kattowitz...*, s. 353

⁶² AIPN w Warszawie, IPN BU 2535/157.

⁶³ W. Stankowski, *Procesy przed Trybunałem Ludowym...*, s. 282, 293.

Przegląd zachowanego orzecznictwa wyższych sądów krajowych dostarcza dowodu na odejście przez tę instytucję od naczelnej zasady prawa karnego: *nullum crimen nulla poena sine lege*. Zasada ta wychodzi z założenia, że ustawodawstwo nie zawiera luk, jeżeli chodzi o określenie kategorii przestępstw. Odpowiednikiem tej zasady w języku niemieckim jest *keine Strafe ohne Gesetz* (nie ma kary bez ustawy). W momencie dojścia narodowych socjalistów do władzy i permanentnej ingerencji w zasady państwa prawa jedna z podstawowych zasad *nullum crimen nulla poena sine lege* została zastąpiona przez *kein Verbrechen ohne Strafe* (nie ma przestępstwa bez kary). W ślad za tym kodeks postępowania karnego był ciągle zmieniany. Od początku drugiej wojny światowej następowało przekształcanie prawa karnego i postępowania karnego stosownie do wymogów czasu wojny i jego represyjnego oddziaływania. Wprowadzane zmiany w postępowaniu karnym służyć miały uproszczeniu całego postępowania. W rzeczywistości służyły ingerencji w podstawowe zasady prawa karnego. Zmiany te miały wpływać na brak stabilności prawa, które ostatecznie miało być podporządkowane interesom narodowosocjalistycznego państwa. Wskutek tego zostały złamane zasady jedności porządku prawnego poprzez wprowadzenie odrębnych przepisów prawa karnego dla ziem wcielonych do III Rzeszy. Dowodem na to jest rozporządzenie z dnia 6 czerwca 1940 roku o wprowadzeniu niemieckiego prawa karnego na ziemiach wcielonych do III Rzeszy. Kary tam zawarte miały charakter drakoński. Wszelki opór Polaków wobec administracji niemieckiej, Wehrmachtu, policji, Niemców podlegał karze więzienia lub karze śmierci. Przepisy tego prawa obejmowały nie tylko Polaków, lecz także Żydów. Nie obejmowały obywateli i przynależnych niemieckich, mieszkańców Protektoratu Czech i Moraw, obywateli państw neutralnych i innych uprzywilejowanych grup narodowych⁶⁴. Kolejne uregulowania prawa karnego wobec Polaków i Żydów zawarto w rozporządzeniu z 4 grudnia 1941 roku⁶⁵. W karnym wymiarze sprawiedliwości III Rzeszy w okresie drugiej wojny światowej wprowadzono 23 nowe akty prawne o charakterze ustawy, z których większość miała charakter rozporządzeń. Rozporządzenie z dnia 19 lutego 1945 roku było ostatnim wprowadzonym aktem prawnym w czasie wojny, naruszającym zasady prowadzenia postępowania.

Odejście od zasady praworządności w postępowaniach karnych przed wyższymi sądami krajowymi widoczne jest w stwierdzeniu Kammergericht w Berlinie w orzeczeniu kary śmierci wobec Tadeusza Piotrowskiego: „tylko kara śmierci orzeczone wobec oskarżonego jest stosowną, właściwą karą mającą za cel ochronę

⁶⁴ Verordnung über die Einführung des deutschen Strafrechts in den eingegliederten Ostgebieten vom 6. Juni 1940 (Rozporządzenie o wprowadzeniu niemieckiego prawa karnego na terenach włączonych do Rzeszy z dnia 6 czerwca 1940 roku), Reichsgesetzblatt I, 1940, s. 844.

⁶⁵ Verordnung über die Strafrechtspflege gegen Polen und Juden in den eingegliederten Ostgebieten vom 4. Dezember 1941 (Rozporządzenie o sądownictwie karnym dla Polaków i Żydów na włączonych obszarach wschodnich z dnia 4 grudnia 1941 roku), Reichsgesetzblatt I, 1941, s. 759.

niemieckiego narodu i pożądaną pokutę”⁶⁶. Postępowania karne przed wyższymi sądami krajowymi w III Rzeszy są dowodem na złamanie zasad państwa prawa w imię ideologii narodowosocjalistycznej na rzecz budowy totalitarnego systemu politycznego. Sądy i w większości prokuratorzy oraz sędziowie biorący w tym udział wzięli na siebie za taki stan rzeczy współodpowiedzialność.

Bibliografia

Źródła archiwalne

- Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej — Oddział w Poznaniu, Zespół Oberlandesgericht Posen; wyroki Senatu Karnego z 1942 r.; Zespół IPN.
- Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Katowicach, Postanowienie o umorzeniu śledztwa z dnia 9 października 2015 roku.
- Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie, Zespół Główna Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce GK; Zespół BU.

Akty prawne

- Die Verfassung des Deutschen Reichs (Weimarer Republik) vom 11. August 1919 (Konstytucja Rzeszy Niemieckiej z 11 sierpnia 1919 roku), Reichsgesetzblatt I, 1919, t. I, s. 1383.
- Gesetz zur Änderung von Vorschriften des Strafrechts und des Strafverfahrens vom 24. April 1934 (Ustawa o zmianie przepisów prawa karnego i postępowania karnego z dnia 24 kwietnia 1934 roku), Reichsgesetzblatt I, 1934, s. 341.
- Verordnung über die Einführung des deutschen Strafrechts in den eingegliederten Ostgebieten vom 6. Juni 1940 (Rozporządzenie o wprowadzeniu niemieckiego prawa karnego na terenach włączonych do Rzeszy z dnia 6 czerwca 1940 roku), Reichsgesetzblatt I, 1940, s. 844.
- Verordnung über die Strafrechtspflege gegen Polen und Juden in den eingegliederten Ostgebieten vom 4. Dezember 1941 (Rozporządzenie o sądownictwie karnym dla Polaków i Żydów na włączonych obszarach wschodnich z dnia 4 grudnia 1941 roku), Reichsgesetzblatt I, 1941, s. 759.

Źródła drukowane

- Marxen K., Schlütter H., *Terror und „Normalität”. Urteile des nationalsozialistischen Volksgerichtshofs 1934–1945. Eine Dokumentation*, Düsseldorf 2004.
- Tuchel J., *Die Todesurteile des Kammergerichts 1943–1945. Eine Dokumentation*, Berlin 2016.
- Żyłem krótko, lecz cel swój osiągnąłem. Ks. Jan Macha (1914–1942)*, red. ks. D. Bednarski, Katowice 2014.

⁶⁶ J. Tuchel, *Die Todesurteile des Kammergerichts...*, s. 61–80. Wyrok Das Kammergericht. I. Strafsenat. 10.0.Js.42/43. *Nur die Todesstrafe erschien gegen diesen Angeklagten die einzig angemessene und zum Schutz des Deutschen Volkes erforderliche Sühne*, s. 8 wyroku.

Literatura

- Bardach J., Leśnodorski B., Pietrzak M., *Historia państwa i prawa polskiego*, Warszawa 1985.
- Becker M., *Sądownictwo niemieckie i jego rola w polityce okupacyjnej na ziemiach polskich wcielonych do Rzeszy 1939–1945*, przeł. W. Niemirowski, Warszawa 2020.
- Graczyk K., *Sondergericht Kattowitz. Sąd Specjalny w Katowicach 1939–1945*, Warszawa 2020.
- Grzybowski K., *Państwo „stanu wyjątkowego”*, „Kwartalnik Historyczny” 1965, nr 3, s. 619–626.
- Horyza-Pachciarz K., „Dla Ciebie Polsko”, [w:] *Drezdeński szafot*, red. R. Sierchuła, Poznań 2015, s. 105–115.
- Jonca K., Konieczny A., Połomski F., *Działalność Gestapo. Sądownictwo specjalne dla Polaków i Żydów. Obozy i więzienia na Śląsku*, Wrocław 1964.
- Jonca K., *Ewolucja pojęcia „państwa prawnego” w niemieckiej doktrynie prawnej*, „Przegląd Prawa i Administracji” 7, 1976, s. 213–228.
- Kamińska K., Gaca A., *Historia powszechna ustrojów państwowych*, Toruń 2011.
- Konieczny A., *Pod rządami wojennego prawa karnego Trzeciej Rzeszy. Górny Śląsk 1939–1945*, Warszawa-Wrocław 1972.
- Konieczny A., *Prawo karne Trzeciej Rzeszy — próba charakterystyki*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” 3, 1977, s. 105–119.
- von Köckritz M., *Die deutschen Oberlandesgerichtspräsidenten im Nationalsozialismus (1933–1945)*, Frankfurt am Main 2011.
- Kurek A., *Czesi w więzieniach okupowanej Europy*, Wrocław-Opole 2006.
- Ludya H., *Das Oberlandesgericht München zwischen 1933–1945*, Berlin 2012.
- Maciejewski M., *Ruch i ideologia narodowych socjalistów w Republice Weimarskiej*, Wrocław 1985.
- Maciejewski M., *Wódz i jego drużyna. Początki kształtowania się władzy i autorytetu Adolfa Hitlera wśród nazistów*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” 32, 2010, s. 93–114.
- Maciejewski T., *Ustrój sądowy Prus, II Rzeszy i Republiki Weimarskiej (1815–1871 i 1918–1933)*, „Studia Iuridica Lublinensia” 25, 2016, nr 3, s. 587–597.
- Meler J., *Wykorzystywanie zwłok więźniów do badań w instytucjach anatomicznych w III Rzeszy*, „Studia Iuridica Torunensia” 14, 2014, s. 197–224.
- Mielnik H., *Sądownictwo polskie (nieniemieckie) w dystrykcie lubelskim Generalnego Gubernatorstwa w latach 1943–1944*, Lublin 2020.
- NS-Justiz und politische Verfolgung in Österreich 1938–1945. Analysen zu den Verfahren vor dem Volksgerichtshof und dem Oberlandesgericht Wien*, red. W. Form, W. Neugebauer, Th. Schiller, München 2006.
- Rudawski B., *Wyższy Sąd Krajowy w Poznaniu 1939–1945. Zarys działalności wraz z wyborem dokumentów*, Poznań 2022.
- Ryszka F., *Państwo stanu wyjątkowego. Rzecz o systemie państwa i prawa Trzeciej Rzeszy*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1985.
- Schubert W., *Die deutsche Gerichtsverfassung (1869–1877)*, Frankfurt am Main 1981.
- Sójka-Zielińska K., *Historia prawa*, Warszawa 2011.
- Stankowski W., *Nie umrę śmiercią naturalną... Janina Lech — harcerka, poetka, ofiara hitlerowskiego bezprawia oraz jej rodzina*, Włocławek 2010.
- Stankowski W., *Niemcy na Pomorzu Gdańskim i Kujawach w latach 1944/45–1950*, Bydgoszcz 2000.
- Stankowski W., *Procesy przed Trybunałem Ludowym i Wyższym Sądem Krajowym jako przykład bezprawia w systemie prawnym Trzeciej Rzeszy*, Warszawa 2022 (maszynopis pracy doktorskiej).
- Tilitzki Ch., *Alltag in Ostpreußen 1940–45. Die geheimen Lageberichte der Königsberger Justiz*, Rautenberg 1991.

- Wrzyszc A., *Okupacyjne sądownictwo niemieckie w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945. Organizacja i funkcjonowanie*, Lublin 2008.
- Wrzyszc A., *Tworzenie okupacyjnego wymiaru sprawiedliwości w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1940*, „*Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego*” 8, 2003, s. 247–270.
- Zarzycki E., *Eksterminacyjna i dyskryminacyjna działalność hitlerowskich sądów na Pomorzu Gdańskim w latach 1939–1945*, Bydgoszcz 1981.
- Zarzycki E., *Polscy żołnierze przed hitlerowskim Sądem Specjalnym w Bydgoszczy*, [w:] *Z okupacyjnych dziejów Bydgoszczy*, red. J. Sziling, Warszawa-Poznań 1977, s. 3–32.
- Zarzycki E., *Sądownictwo niemieckie*, [w:] *Historia Bydgoszczy*, red. M. Biskup, t. 2, cz. 2. 1939–1945, Bydgoszcz 2004, s. 144–168.
- Ziółkowski B., *Kujawski Związek Polityczno-Literacki i Kujawskie Stowarzyszenie Społeczno-Literackie na Kujawach wschodnich w latach okupacji niemieckiej 1939–1945 (działalność i losy konspiratorów)*, Toruń 2006.